

Таїсія Сидорчук

СТАТТЯ ПРО СТАРОДАВНІ НАЗВИ МІСТА КИЄВА З РАННЬОЇ ТВОРЧОСТІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Мета публікації – ознайомити читачів з працею О. Прицака, написаною і вперше надрукованою восени 1941 р. у Києві. В статті подається аналіз обставин написання і публікації статті на основі документів з архіву О. Прицака, що зберігається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Ключові слова: Омелян Прицак, Агатангел Кримський, «Українське слово», «Пробоем», архівна колекція, архівний документ, історичне джерело.

Цель публикации – ознакомить читателей с работой О. Прицака, написаной и впервые напечатаной осенью 1941 г. в Киеве. В статье анализируются обстоятельства написания и публикации статьи на основании документов архива О. Прицака, который хранится в Национальном университете «Києво-Могилянська академія».

Ключевые слова: Омелян Прицак, Агатангел Крымский, «Украинское слово», «Пробоем», архивная коллекция, архивный документ, исторический источник.

The publication is aimed to present to the reader one of the earliest works of O. Pritsak. It was written and for the first time published in autumn, 1941 in Kyiv. The author analyses the circumstances of preparation and publishing the article on the bases of materials from personal archives of O. Pritsak preserved in National University «Kyiv-Mohyla Academy».

Key words: Omelyan Pritsak, Ahatangel Krymskyi, «Ukraiinske Slovo», «Proboiem», archival collection, archival document, historical source.

Грунтовне наукове осмислення внеску українського вченого Омеляна Прицака (1919–2006) у світову гуманітарну науку ще потребує часової віддаленості, відповідної кваліфікації дослідників і накопичення найрізноманітнішої архівної, бібліографічної, мемуарної, документної інформації про саму його постать та час, в який він жив і творив. У більшості випадків біографічні, особисті і наукові твори вчених, життя яких припало на драматичні 1930–1940 рр., дійшли до наших днів, фрагментарно і зберігаються в різних фондах, архівах, містах та навіть у різних державах. Така доля спіткала й науково-біографічні документи О. Прицака попри те, що він завжди намагався зберегти навіть, на перший погляд, другорядні папери особистого і наукового характеру, причому не лише свої, а й своїх друзів і знайомих. Якщо документи післявоєнного часу в особистому архіві О. Прицака, що від 2007 р. зберігається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», представлені досить повно, то кількість тих, що стосуються насамперед 1940–1944 рр., є незначною. Тому кожний документ цього періоду становить неабияку цінність для відтворення його наукової

© Таїсія Сидорчук, 2011

біографії. Такою є, зокрема, одна з ранніх праць О. Пріцака «Назва Києва в минулому», поява якої пов'язана з перебуванням молодого науковця у Києві в 1941 р.

Окрім цієї статті в архіві О. Пріцака зберігається хоча й небагато документів, але вони є важливими для реконструкції деяких епізодів життя вченого, хронологічно дотичними і пов'язаними з обставинами написання і подальшої долі вказаної праці. Після закінчення гуманітарного факультету Львівського університету в 1940 р. О. Пріцак приїхав у Київ для продовження навчання в аспірантурі в академіка А. Кримського. Зарахування 21-річного юнака в аспірантуру до відомого вченого було не випадковим, про що О. Пріцак писав у статті «Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження»¹. А. Кримський належно оцінив його знання та рівень професійної підготовки, які О. Пріцак отримав під час навчання у відомих польських професорів та доцентів Львівського університету, а також в українських науковців у Науковому товаристві імені Шевченка. В автобіографії, яку О. Пріцак написав у 1948 р. як додаток до тексту дисертації, ним поіменно зазначено кожного вченого, в якого він навчався у 1936–1939 рр. Крім того, в ній зазначено всі дисципліни, якими він оволодівав, щоб досягти належного кваліфікаційного рівня у сходознавчій науці. Зокрема, алтайську філологію він вивчав під керівництвом професора В. Котвіча, арабську – у професора А. Клавеса і доктора Т. Левицького, турецько-османську – у доцента Є. Завалинського, давню історію вивчав під керівництвом професора К. Чилінського, історію середніх віків – професора Т. Модельського, історію нового часу – професора А. Шельонговського, історію господарства – професора Ф. Буяка, східноєвропейську історію – професора Л. Коланковського, археологію – професора Л. Козловського, історію України студіював в НТШ – у І. Крип'якевича і Т. Коструби, українську філологію – у професора В. Сімовича, археологію України – у Я. Пастернака. Всі іспити для завершального магістерського екзамену випускник здав ще влітку 1939 р., однак через вступ радянських військ на територію Західної України у вересні 1939 р. і зміни, що відбулися після цього в системі освіти, магістерську роботу він захистив лише в червні 1940 р. Прагнучи і далі працювати в галузі науки, О. Пріцак за сприяння І. Крип'якевича вже з лютого 1940 р. став молодшим науковим співробітником Інституту мовознавства Академії наук УРСР. Після отримання диплому про вищу освіту у вересні 1940 р. він склав іспити в Києві до аспірантури зі спеціальності «ісламська філологія».

Отже, у вересні 1940 р. О. Пріцак уперше приїхав у Київ і поринув не лише в атмосферу наукового та інтелектуального впливу А. Кримського, а й почав пізнавати й відкривати для себе місто, про яке вже стільки прочитав і довідався з історичних джерел. Однак, залишається невідомим – з ким він, молодий чоловік із Галичини, сформований і вихований в інших державно-політичних реаліях і незнайомий достатньо з радянською дійсністю, заприязнився і спілкувався окрім А. Кримського, над якою науковою темою почав працювати, де мешкав тощо.

В архіві вченого збереглися чотири вхідні квитки до Софійського музею та Центрального антирелігійного музейного містечка (територія Києво-Печерської лаври), до яких молодий науковець мав великий інтерес і відвідував неодноразово. Ознайомлення з київськими духовними святинами восени 1940 р. матиме значення при написанні О. Пріцаком через рік, восени 1941 р., декількох статей, зокрема статті «Назва Києва в минулому».

Плани подальшого вивчення сходознавства під керівництвом А. Кримського були порушені мобілізацією О. Пріцака до лав радянської армії у жовтні цього ж 1940 р., документальним підтвердженням чого є посвідчення, видане військовою частиною № 2094 від 9 січня 1941 р., згідно з яким він з 29 жовтня 1940 р. перебував «на действительной военной службе в кадрах Рабоче Крестьянской Красной Армии в должности рядового бойца-красноармейца». Також відомо, що перші півроку військовою службу О. Пріцак відбував у Башкирії.

Документи, що збереглися в архіві О. Пріцака – два листи до товариша і молодого викладача Львівського університету Є. Завалинського², а також копії листів до А. Кримського³, написані О. Пріцаком у квітні – травні 1941 р. з Білої Церкви, – розкривають нову сторінку його військової служби вже на території України. Не зважаючи на зайнятість через проходження служби і необхідність вивчати математичні дисципліни, як солдату артилерійського полку, О. Пріцак читав усю наявну в бібліотеці військової частини літературу – від «Малой советской энциклопедии» до «Антологии казахской литературы». Крім того, він попросив А. Кримського надіслати йому книги, підручники і окремі статті зі сходознавства, оскільки прочитані книги викликали у нього більше запитань, ніж відповідей, і молодий науковець відчував, що за час служби набуті ним раніше знання «присипались попелом забуття». На жаль, немає достовірних відомостей про те, чи надіслав А. Кримський своєму учневі замовлену літературу, але можемо стверджувати, що, перебуваючи в несприятливих для сходознавчих студій умовах, О. Пріцак використовував кожную можливість для поглиблення своїх фахових знань. Ймовірно, що це також допомогло йому написати декілька статей на історичну тематику, не маючи можливості працювати в київських бібліотеках на початку окупації міста.

Як і сотні тисяч інших воїнів радянської армії, що потрапили у вир бойових дій в перші місяці війни на території України, О. Пріцак опинився в німецькому полоні, після втечі з якого намагався потрапити у Київ⁴. Основна мета другого приїзду сюди – знайти А. Кримського і продовжувати у нього навчатися. Період другого його перебування у місті можна встановити за збереженою візитною карткою відповідального редактора «Українського слова» І. Рогача⁵, що датується 18 листопада 1941 р., а також за надрукованими в цьому ж часописі в жовтні та листопаді двома статтями: «Назва Києва в минулому» і «Анатема». Не знайшовши А. Кримського у Києві, О. Пріцак приблизно в січні 1942 р. повернувся в Галичину. Саме в цей час, 25 січня 1942 р., А. Кримський помер

у Кустанайській тюрмі, виснажений допитами НКВС та етапуванням з Києва до Середньої Азії

Отже, вдруге О. Пріцак прибув у Київ восени 1941 р. і саме в цей час написав деякі статті⁶, серед яких і його розвідка «Назва Києва в минулому» На відміну від деяких інших праць київського періоду цю статтю зазначено в бібліографії творів ученого, підготовленій Л. Гайдою⁷. За часом написання і видання розвідка «Назва Києва в минулому» була першою з київських статей вченого. В загальному списку праць О. Пріцака, надрукованих ним до захисту докторської дисертації, стаття є 15-ю. Слід наголосити, що на момент написання і публікації статті О. Пріцакові виповнилося 22 роки.

Названу статтю надруковано 22 жовтня 1941 р. в «Українському слові», єдиній українській газеті, яка саме тоді почала виходити у Києві. Жодного примірника так званих «київських» статей молодого дослідника, надрукованих у Києві і в Харкові у 1941 р., в архіві О. Пріцака немає. Із бібліографічної праці К. Курилишина⁸, та дисертаційного дослідження В. Гедза⁹ відомо, що декілька примірників «Українського слова» (Київ, 1941) і «Нової України» (Харків, 1942) зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України та Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Натомість в архівній колекції О. Пріцака є примірник статті «Назва Києва в минулому», надрукованої в Празі в українському часописі «Пробоем» через чотири місяці після публікації статті у Києві¹⁰. Для цього видання характерним було вказувати місце проживання автора. Під прізвищем О. Пріцака вказано місто його дитячих і юнацьких років – Тернопіль, оскільки після повернення з Києва в Галичину він, не знайшовши роботу у Львові, певний час проживав саме у Тернополі. З одного боку, цей період життя для О. Пріцака був безпечнішим і спокійнішим порівняно з попередніми роками служби в радянській армії, початку війни, полону, пошуків А. Кримського і перебування в малознайомому Києві. З іншого – це був період аналізу обставин життя, що кардинально змінилися під впливом воєнних подій, а також інтенсивних роздумів і пошуків свого місця в нових суворих умовах. Бажання навчатися далі, яке попри воєнний стан привело О. Пріцака восени 1941 р. у Київ, було вирішальним для нього й після повернення в Галичину на початку 1942 р. він активно шукав різні можливості продовжити навчання, при цьому не в будь-якому університеті, а саме там, де викладалося сходознавство.

Прагнучи продовжити навчання якомога швидше, О. Пріцак ще в Києві через своїх знайомих і друзів намагався отримати загальну інформацію про існування орієнтальних курсів в європейських університетах, зокрема у Віденському, Берлінському, Празькому, Українському вільному університеті у Празі (далі – УВУ в Празі), відомості про професорів-сходознавців та ймовірні зміни професорського складу, викликані війною. В умовах військового часу він повинен був отримати

спеціальний дозвіл на навчання в будь-якому університеті і дозвіл на виїзд до того чи іншого європейського міста з Польського генерал-губернаторства. У вересні 1942 р. О. Пріцак подав прохання до УВУ в Празі про зарахування його студентом філософського факультету¹¹, незважаючи на те, що у 1940 р. він уже закінчив Львівський університет. Можливо УВУ в Празі О. Пріцак розглядав як тимчасове місце навчання з тим, щоб отримати документи для виїзду за кордон і статус студента університету.

Відомо, що О. Пріцак не поїхав на навчання в Прагу, а завдяки сприянню німецького сходознавця професора Р. Гартмана¹² в 1943 р. продовжив свої сходознавчі студії в Берлінському університеті, де розпочалася нова сторінка наукової біографії вченого. Прага ж для нього мала значення міста, де в 1942 р. було вдруге надруковано його статті «київського» періоду, першою з яких була розвідка «Назва Києва в минулому», опублікована в журналі «Пробоем».

Український часопис «Пробоем» виходив у Празі в 1933–1944 рр. і був органом ОУН. У журналі публікувалися статті, присвячені питанням культури, політики, суспільно-громадського життя, мистецтва й літератури. Поява в ньому вказаної статті відбулося не випадково, а з відома і дозволу її автора. Підтвердженням цього є лист члена ОУН і публіциста Ф. Гайового¹³ до О. Пріцака. Його написано з Праги 17 квітня 1942 р., тобто вже після появи статті в «Пробоем». Він проливає світло не лише на обставини друку цієї статті та його інших праць, надрукованих 1942 р., а також на плани та прагнення молодого науковця продовжувати перерване війною навчання. Із листа довідуємося про те, що Ф. Гайовий і О. Пріцак були знайомі з часу перебування останнього в Києві восени 1941 р. – на початку 1942 р. Саме тоді він передав тексти декількох своїх праць Ф. Гайовому для опублікування їх в українських часописах в Європі.

Стаття «Назва Києва в минулому» складається із вступу і шести розділів, кожний з яких присвячено висвітленню питання про назви Києва в історіографічних джерелах від часів античності до сучасності, про що автор зазначив у вступі: «Мета нашої статті подати в хронологічному порядку відомі назви Києва в минулому з вказівками – в міру можливості – про те, ким і в яких обставинах дана назва вживалася»¹⁴. Як і інші ранні праці О. Пріцака, стаття є чітко структурованою, що допомагало пересічному читачеві зрозуміти її непростий зміст. Кожний розділ розвідки озаглавлено за назвою Києва, яка виникла і використовувалася в історичних джерелах у той чи інший час. У статті названо 28 імен авторів, у працях яких згадуються, характеризуються або досліджуються стародавні назви Києва, серед них – античні автори (Клавдій Птолемей, Марин Тірський), середньовічні хроністи і вчені (Гельмольд з Босау, Адам Бременський, Костянтин Порфірородний), автори східних історичних джерел (Рашід ед-дін, Шеріф ед-дін, Джайхані, Істхарі), західноєвропейські (Р. Гейнцель, Парізот, Вігфуссен), російські (М. Карамзін, Б. Дорн, М. Ламбін, Ю. Кулаковський, П. Брун, В. Юргевич, А. Кунік, В. Мошин) та ук-

раїнські (В. Антонович, В. Хвойка, А. Кримський, С. Томашівський, І. Шаровольський, М. Тершаковець) вчені. Незважаючи на те, що стаття друкувалася у ненауковому часописі, О. Пріцак не обмежився лише переліком авторів і деяких історичних писемних джерел, а й здійснив провів їх попередній порівняльний аналіз, подавши вже сам результат наукової систематизації.

Очевидно, що стаття, призначена для друку в газеті, розрахованій передусім на пересічного читача, не мала жодних посилань та довідкової частини. Для полегшення сприйняття змісту розвідки, насиченої термінами, іменами історичних осіб, назвами джерел і датами, прізвиська вчених О. Пріцак подав без ініціалів. Втім, відсутність ініціалів і будь-яких посилань може бути спричинена тим, що, працюючи над статтею в Києві в перші місяці німецької окупації, автор не мав можливості користуватися бібліотечними фондами і писав статтю, покладаючись на власну пам'ять. Підставами для такого припущення можуть бути хоча б тексти щомісячних звітів О. Пріцака, які він писав, перебуваючи на посаді молодшого наукового співробітника Інституту мовознавства восени 1940 р. Наприклад, у звіті за лютий він зазначив, що простудіював збірники та окремі праці В. Бартольда, Ю. Крачковського, П. Смирнова, В. Розена, М. Грушевського; у звіті за березень подав короткий опис східних джерел, що стосувалися досліджуваного ним питання походів русів у Прикаспійські степи¹⁵.

У цьому ж контексті показовим є і його лист до А. Кримського з військової частини у Білій Церкві від 20 квітня 1941 р., в якому він писав: «доводиться поглиблювати знання військових артилерійських наук (метод навчання та викладчі на дуже низькому рівні) та пригадувати математику, головню логаритми та тригонометрію. Своїми східними науками останньо я дуже мало займаюся, причини: брак часу – зараз в нас період різних реорганізацій та підготовок святкування 1 травня, а даліше брак відповідних підручників. Я рішив за всяку ціну покласти кінець цьому стану і максимально використати кожен секунду для своїх цілей. Тому рішився просити Пана Професора допомогти мені, а саме прислати працю: «Тюрки, їх мови та літератури» і яку-небудь із праць Пана Професора із історії Сходу та східних літератур. Крім цього просив би який-небудь підручник арабської та турецької мови і кримотатарської. Хоч багато книжок із собою мати не дуже побажано в армії, і на це начальство не особливо ласкавим оком дивиться, все таки в мене вже є деякий досвід по скриванню книжок і думаю – зумію свої наміри зреалізувати»¹⁶.

Примірник статті «Назва Києва в минулому», надрукованої у журналі «Проблем», що зберігається в архіві О. Пріцака, має не лише історичну і меморіальну цінність. Для дослідників проблем історії Києва і східознавців неабиякий інтерес матимуть рукописні вставки О. Пріцака, зроблені ним на полях публікації. Перша вставка стосується III розділу і є уточненням дати смерті німецького хроніста Адама Бременського – 1076 р. Другу і третю вставки зроблено до VI розділу, при-

свяченого назвам Києва в перських джерелах періоду монголо-татарського завоювання міста. Автор закреслив у перекладі з тюркської мови назву Києва «Ман-Керман» слово «хвалимий» і поряд на полі написав пояснення українською і арабською мовами: «Величавий»; ман по ос-м[анський] «тисяча». Отже, «тисяча городів», «дуже великий город». Останню вставку зроблено у вигляді посилання до тієї ж назви «Ман-Керман»: «(1) В листі Мурада II до Стефана Баторія з 1578 р. (вид. у Skowski: Collectorea, II) як осідок козаків-напастиків подаються міста: цебто: Ман Керман (=Київ), Черкес Керман (=Черкаси), Кан Еві (=Канів) і Баслав (=Браслав)».

Таким чином, з огляду на час і обставини появи статті О. Прицака «Назва Києва в минулому», а також враховуючи той факт, що видання, в яких її було надруковано, є нині раритетними і зберігаються в одиничних примірниках в архівних і бібліотечних сховищах, пропонуємо увазі читачів передрук статті. Оскільки у публікації наведено значну кількість імен вчених, вважаємо за доцільне в посиланнях подати короткі відомості про них.

Джерело публікуємо зі збереженням стилістики та орфографії оригіналу.

¹ Прицак О. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 10–27.

² Завалинський Євген (1910–1980) – український вчений, сходознавець, громадський діяч, навчався у Львівському університеті, де захистив докторську дисертацію і викладав на посаді доцента в 1936–1940 рр. Автор низки статей з тюркології в польських часописах в 1930-х рр.; у 1941–1942 рр. перебував у Берліні, де співпрацював з німецьким сходознавцем Р. Гартманом. У післявоєнний час емігрував до Австралії, де й помер. В архіві О. Прицака зберігаються три його листи до Є. Завалинського періоду військової служби, а саме: один лист з Уфи від 17 листопада 1940 р. і два листи з Білої Церкви від 20 квітня і 28 травня 1941 р.

³ В архіві О. Прицака зберігаються копії двох його листів до А. Кримського з Білої Церкви від 20 квітня і 19 травня 1941 р.

⁴ Див.: Кочубей Ю. Слово про Омеляна Прицака // Східний світ. – 1999. – № 1/2. – С. 7.

⁵ Рогач Іван (1913–1942) – громадсько-політичний діяч, журналіст, член ОУН, член проводу «Карпатської Січі». В 1941 р. у складі похідних груп ОУН прибув до Києва, де протягом вересня – грудня редагував газету «Українське слово». Через українське державницьке спрямування редагованої ним газети був заарештований гестапо і розстріляний на початку 1942 р. разом з іншими членами редакції.

⁶ Окрім статей «Назва Києва в минулому» та «Анатема» в Києві О. Прицак написав статтю, присвячену зруйнуванню Успенського собору в Києво-Печерській лаврі. Стаття була надрукована в газеті «Нова Україна» (Харків, 1942. – № 100. – С. 3) під назвою «Чергове варварство» та в часописі «Наступ» (Прага, 1942. – 15 березня) під назвою «Чергове вандальство Москви: (Руйнування Успенського собору в Києві)».

⁷ Hajda, Lubomyr A. The Bibliography of Omeljan Pritsak // Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. – Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol 3/4, part 1. – P. 9.

⁸ Див.: Курилович К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. / НАН України,

ЛНБ ім. В. Стефаника, Відділ україніки, Від-ня «НДЦ періодики»; наук. ред.-консультант М. М. Романюк; відп. ред. Л. В. Снічарчук. – Львів, 2007. – Т. 2: Н-Я. – С. 62, 393, 397, 400.

⁹ Гедз В. А. Газети «Українське слово» та «Нове українське слово» як джерело з історії України періоду другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук. – К., 2009. – С. 16.

¹⁰ Прицак О. Назва Києва в минулому // Проблем. – 1942. – Ч. 2 (103). – С. 99–102.

¹¹ В архіві О. Прицака зберігається виписка з листа УВУ в Празі до О. Прицака від 22 грудня 1942 р. № 279/42/43 про отримання УВУ прохання О. Прицака від 29 вересня 1942 р. про запис звичайним слухачем на факультет та необхідність для запису отримати дозвіл Академічного закордонного уряду в Празі.

¹² Гартман Ріхард (1881–1965) – німецький сходознавець, член Німецької академії наук, співголова Deutsche Morgenländische Gesellschaft, навчався в Тюбінгенському і Берлінському університетах, працював в Лейпцігському, Кенігсберзькому, Геттінгенському, Гейдельберзькому і Берлінському університетах, з 1910 р. – співробітник видавництва «Enzyklopädie des Islam», з 1947 р. – директор інституту сходознавства. Автор наукових праць з арабістики та ісламознавства, опублікованих, зокрема, в «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft». У Р. Гартмана О. Прицак навчався впродовж 1943–1944 років.

¹³ Про події в Києві 1941 р. Ф. Гайовий згадує в невеликих споминах. Див.: Ф. Г. [Федір Гайовий]. Київ у жовтні 1941 // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: зб. ст., спогадів і док. – К., 1993. – С. 191–192.

¹⁴ Прицак О. Назва Києва в минулому. – С. 99.

¹⁵ В архіві О. Прицака зберігаються копії його звітів, оригінали яких знаходяться в науковому архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Див.: Оп. VI-д. – № Г-1, арк. 165–166.

¹⁶ Лист О. Прицака до А. Кримського від 20 квітня 1941 р. з Білої Церкви. Копія.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК

НАЗВА КИЄВА В МИНУЛОМУ

Київ завжди вважали давнім городом. Та нові археологічні розкопки (починаючи з відкриття археолога Хвойка¹ 1893 р. на Кирилівській вулиці) не тільки підтвердили ці здогади, але виявили, що дійсність далеко перейшла й найсміливіші здогади. Однак про ці давні сторінки історії Києва, крім пам'яток матеріальної культури, нічого не залишилось. Старі, класичні автори («батько історії» Геродот, Гіппократ, Страбон і ін.), хоч і описують в своїх працях Україну, про Київ не подають жодних інформацій. Виняток становить Птолемей (II ст. по Х), та й то його відомість про місто «Метрополь» дуже й дуже фрагментарна. Вперше історичні джерела називають нашу столицю з цілковитою певністю тільки в першій половині X ст. по Хр[исту], і то під назвою, що вона її має й зараз, тобто як «Київ».

Та до того часу Київ мав ще інші назви, що їх надали йому народи, яким довелося деякий час жити в Україні. Дві з них можна дорогою рестроспективної методи віднести до Києва III–V ст. Думаємо про такі назви: «Данпарштадгір» і «Гунівар» («Хунігард»).

Мета нашої статті подати в хронологічному порядку відомі назви Києва в минулому з вказівками – в міру можливості – про те, ким і в яких обставинах дана назва вживалася.

I. Метрополь

У другій половині II ст. по Хр[исту] написав астроном Клавдій Птолемей² підручник географії, що був мов би коментарем до його карти відомого тоді світу. Головне його джерело – Марин Тірський³, автор кінця I ст. по Хр[исту]. У Птолемеєвому підручнику фігурує в Сарматії (під цією назвою була тоді відома Україна) на Дніпрі місто Метрополь» (по-грецьки «столиця», і такий визначний дослідник Птолемеєвих топографічних даних у Сарматії, як Ю. Кулаковський⁴, визнав, що цей «Метрополь» лежав на місці нинішнього Києва. Хоч назва ця – не ім[']я города, а лише означення його ролі (столиця), все таки звістка Птолемея перша, що її можна віднести до Києва.

II. Данпарштадгір

З кінцем II ст. по Хр[исту] зайшли на скандинавському півострові якісь ближче нам невідомі забурення. Тоді власне германське плем'я готи, а властиво їх східня частина – остготи, переправившись через Балтику, зайняли територію Східньої Європи, при чому посувалися з півночі на південь. Внедовзі підкорили вони собі населення від Балтики аж по Чорне море і від Карпат аж по Дін і оснували на цій території свою державу. Столиця тієї держави «Данпарштадгір» («danparstathir» – «Дніпрове місто») згадується в багатьох скандинавських сагах, зокрема в Герварарсазі. Вже ісландський вчений Вігфуссен (Wiegfussen) висловив здогад, що цим містом був Київ. Багато об'єктивних обставин, зокрема здобутки археології в Києві, говорили про слушність цієї гіпотези, і її прийняло чимало вчених, як от: Гейнцель⁵, Дорн⁶, Томашівський⁷, врешті визначний київський германіст, проф. І. Шаровольський⁸. Вона перейшла й в популярну літературу і сьогодні вважається загально-прийнятною. Хоч остаточна редакція саг припадає на пізніші часи (XI–XIII ст.), але в основі їх лежить традиція часів боротьби готів з гунами (IV ст.), і даних саг не можна нехтувати.

III. Гунівар (Хунігард)

У третій чверті IV ст. впала держава остготів під натиском кочовиків уральського, мабуть, походження – гунів. Держава гунів, що за відомого Атіли досягла вершка своєї могутності і простягається аж по Рим, скоро по його смерті розпалась. Було її поділено між синами Атіли. Один з них Дженгизик дістав як уділ Україну і мав свою резиденцію в укріпленому городі «Гунівар» («город гунів»). Хоч Дженгизик внедовзі загинув у поході проти греків (448) і його держава над Дніпром упала, все таки залишилась як пам'ятка по гунах назва «Гунівар». У цій «городі гунів» деякі вчені (з наших – Антонович⁹) бачили гунську назву Києва. Підтвердженням цієї думки можуть бути хоч би пізніші германські традиції, що знають

цю назву, бо, як вже вище подано, довголітня боротьба гунів з готами широко трактувалася в їх старих сагах (головно, у Ервароддсага, Ейдмундарсага). Про «город гунів» як «Кенугардус» («Koenugardus») з зазначенням, що він лежить над Дніпром (Бористеном), сказано у Крістнісазі, а в шведському витягу із саги про Дітріха (коло 1250) немає вже «Кенугардуса», а натомість стоїть «Кію» (=Київ). Крім цього, у двох старих німецьких авторів, Гельмольда¹⁰ і Адама Бременського¹¹ (XI ст. був у Києві), подається, що Київ звався також і «Хунігард» («Chuni-gard») з огляду на те, що раніше там жили гуни. В географічному творі ісландця Гаук Ерлендсона (пом. 1332) між головними городами Русі згадується місто «Кенугардус», що як показує Брун¹², є передачею назви «Хунігард».

IV. Київ – Кійоаба – Куйаба

Під своєю сьогоdnішньою назвою Київ відомий тільки від першої половини X ст. по Хр[исту]. Цікавий збіг обставин, що перші джерела, в яких згадується Київ – як свої, так і чужі – всі походять з цього власне часу. Найстарший такий місцевий пам'ятник – це договір в[еликого] кн[язя] Ігоря з Візантією, укладений коло 944–945 р., коли відкинути договір кн[язя] Олега 907 р., як фальсифікат (у договорі Олега 911 р. назва Київ не виступає).

Вперше у візантійських джерелах подається про Київ у праці візантійського імператора-вченого Костянтина Порфірородного (905–959) п[ід] н[азвою] «Про управу державою», де в грецькій передачі назва «Київ» пишеться як «Кійоаба» чи «Кійоба».

В арабській науковій літературі назва «Київ» появляється в оповіданні про троє руських племен, з яких столицею першого було місто «Куйаба» (наша буква «в» як у грецькій, так і в арабській мовах передається буквою «б»). Хоч між вченими-сходознавцями немає згідної думки про те, хто автор цієї версії – чи вчений везір Саманідів Джайхані¹³, чи географ Істахрі¹⁴, та це для нашої проблеми питання другорядне. Обидва ці автори працювали в першій половині X ст.

Зосталося сказати декілька слів про походження цієї назви. Перший наш історик, анонімний автор «Повісті временних літ», зв'язує повстання її з легендою про трьох братів: Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либедь. Родина ця, за його оповіданням, була з місцевого українського населення, тобто з племені полян, і, заснувавши город, назвала його іменем найстаршого брата Кия. При тім автор обстоює княже походження основників города. Він гостро критикує тих, хто за іншою традицією твердив, що, мовляв, Кий був перевізником на Дніпрі і що назва «Київ» пішла від слів «на перевіз», на Київ, і подає на доказ те, що Кий ходив походом на Царгород, а це міг робити тільки князь. Як би там не було, старі місцеві традиції, записані автором «Повісті» в XI–XII ст., вважають, що назва «Київ» і його основники – свого, українського походження.

В новіших часах у науці було багато гіпотез в цій справі, головнo, на підставі філологічного аналізу імен: Кий, Щек, Хорив, Либедь. Так,

наш визначний вчений філолог-сходознавець акад. Агатангел Кримський вважає, що ці імена хозарського походження. Інші, напр. проф. Тершаковець¹⁵ зі Львова, обстоюють їх західне походження.

V. Самбатас

У згаданому вище творі подає Костянтин Порфірородний, що Київ мав ще й іншу назву: «Самбатас». Ця назва по сьогодні залишається загадкою, хоч віддавна вчені старалися її розв'язати. Повстала ціла низка різних гіпотез. Так, Карамзін¹⁶, а за ним Ламбін¹⁷, врешті француз Парізот, вважали цю назву за грецьку передачу слов'янських слів: перший – «Сама мати (тобто «руських городів»), другий – «Ся єсть мати», третій – «За водою», бо Київ лежить на захід від Дніпра. Інший вчений, Брун, виступив з гіпотезою вірменського походження цієї назви. Мотивує він свою думку так. По упадку гунів Україна підпала під вплив тюркської держави хозарів. Ця держава була в приятних відносинах з Візантією, головню в IX ст., коли остання посилювала Хозарію поміч в будові городів-твердинь. У Візантії тоді були сильні вірменські впливи. Отже, на думку Бруна, хозари називали Київ «Самбатас» на честь Самбата, сина імператора Льва Вірменина, як вираз подяки за одержану підмогу. Інші вчені обстоюють урало-алтайське походження цієї назви. Юргевич¹⁸, Кунік¹⁹ вважали мадярською, а недавно Мошин²⁰ (працює в Сербії) – хозарською.

VI. Ман-Керман

Визначний перський історик монгольського періоду Рашід ед-дін²¹ (пом. 1318) подав в описі відомого походу монгольського полководця Батия в Україну 1239–1240 рр., що цей вождь «взяв по 9 днях великий український город Ман-Керман» (по-тюркськи «Хвалимий город»). немає сумніву, що тут мова про здобуття татарами Києва. Інший перський історик Шеріф ед-дін²² (перша половина XV ст.) згадує про город на Дніпрі «Ман-Керман» в описі боротьби татарського хана, відомого Тимур-і-Ленка, з його суперником Тохтамишем в 1395 р. Доказом тотожності назви «Ман-Керман» з Києвом можуть бути ще слова Амвросія Контаріні²³, посла Венецької республіки до перського шаха Узун-Гассана, що в травні 1474 р. побував у Києві. Він пише, що в його часах Київ звався «Магроман» (Magroman), а це є ніщо інше, як італійська передача назви «Ман-Керман».

Щодо назви «Ман-Керман» (варіант: «Мак-Керман» тощо) – вона тюркська. Як слушно підкреслив Брун, її не могли надати Києву випадкові там монголи, а мусила вона перейти до них від степових тюркських народів, що, як печеніги, каракалпаки, половці й ін., довгі століття межували з українською державою.

Назва ця як «Манкарія» (Mancaria) виступає ще в списку країн, підлеглих римському папі Ніла Доксопатрія 1143 р., як країна католицьких територій. Крім того, згадується вона у двох ватиканських грамотах 1314 і 1340 р. як «Маєрія» (Majeria).

Омельян Пріцак. Назва Києва в минулому // Проблем. – 1942. – № 2 (103). – С. 99–102.

¹Хвойка Вікентій В'ячеславович (1850–1914) – засновник української археології, першовідкривач ранньослов'янських археологічних культур на території України і пам'яток давнього Києва. У 1893 р. відкрив і дослідив пізньопалеолітичну Кирилівську стоянку, що існувала близько 20 000 років тому на Подолі в Києві. В 1896 р. відкрив пам'ятки трипільської культури в селах Трипільля, Жуківці, Стайки на Київщині, а також на березі Дніпра в Києві. Значну увагу присвятив дослідженню Київської Русі, особливо Києву, де здійснив розкопки на горі Киселівці (1894), Старокиївській горі (1907–1908).

²Клавдій Птолемей (близько 87–165) – знаменитий олександрійський астроном, математик і географ II ст., один з найвидатніших вчених-істориків епохи пізнього еллінізму, твори якого мали великий вплив на розвиток астрономії, географії та оптики. Автор відомого твору «Посібник з географії» у восьми книгах. В ньому систематизовано тогочасні географічні знання. У праці представлені географічні факти, відомі з часів античності, якими користувалися до XVI ст. Здійснив значний вклад у розвиток і застосування теорії картографічних проекцій. Автор навів географічні координати восьми тисяч пунктів, дані про які отримав з відомостей про маршрути мандрівників і кушців, а не з астрономічних розрахунків.

³Марин Тірський – римський географ II ст., родом з м. Тіра, першим визначив землі і місця за точними градусами довготи і широти. Твори Марина містять відомості, отримані завдяки сухопутній і морській торгівлі та були головним джерелом для Клавдія Птолемея.

⁴Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919) – філолог, історик римської і візантійської імперій, археолог, перекладач з латини і давньогрецької, публіцист, педагог, професор Університету св. Володимира в Києві, голова історичного товариства Нестора Літописця. Автор фундаментальної трьохтомної праці «История Византии» (К., 1910–1915).

⁵Гейнцель Ріхард (1838–1905) – німецький філолог, германіст, професор Віденського університету. Основні праці: «Geschichte der niederfränkischen Geschäftssprache» (Падерборн, 1874); «Ueber den Stil der altgermanischen Poesie» (Страсбург, 1875); «Beschreibung der isländischen Saga» (1881); «Über die Niebelungensage» (1885).

⁶Дорн Борис Андрійович (1805–1881) – сходознавець, історик, іраніст, семітолог, дійсний член Імператорської академії наук. За рекомендацією акад. Х. Френа був обраний професором східних мов Харківського університету, де працював з 1829 р. по 1835 р. У 1842 р. Б. Дорн став директором Азіатського музею, де пропрацював майже 40 років. На основі музейних джерел вчений займався дослідженнями ряду східних мов і тем, пов'язаних з історією, археологією, епіграфікою і нумізматиною Сходу.

⁷Томашівський Степан (1875–1930) – історик, публіцист і політик. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1899), голова НТШ у 1913–1915 рр. У 1914–1918 рр. – член Бойової управи УСС. У 1919 р. – радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі, член дипломатичної місії в Лондоні і Берліні. Автор низки праць з історії української державності. Наукові дослідження вченого присвячені головним чином Хмельниччині й добі І. Мазепи. Власну концепцію історії України С. Томашівський виклав у праці «Українська історія. Нарис І: Старинні і середні віки. – Львів: Вид-во «Вчора і нині», 1919. – 150 с.», перша і єдина опублікована частина якої охоплює період до 1569 р.

⁸Шаровольський Іван Васильович (1876–1954) – мовознавець, історик літератури, фахівець з германської і романської філології. У 1900 р. закінчив Університет Святого Володимира у Києві. Дослідження проводив під керівництвом відомого вченого М. П. Дашкевича. В 1903–1904 рр. перебував у наукових відрядженнях за кордоном, де вивчав староскандинавський епос і підготував низку досліджень («Древне-скандинавское сказание о битве готов с гуннами», «Сказание о мече

Тюрфинге»). Автор статей про німецькі і румунські запозичення в українській мові, упорядник і редактор німецько-українських словників.

⁹ *Антонович Володимир Боніфатійович* – (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, професор Університету св. Володимира, співорганізатор «Київської громади», фундатор документального напрямку в історіографії та історичній географії в Україні, засновник так званої «київської школи» істориків, що заклала підвалини сучасної української історичної науки.

¹⁰ *Гельмольд – Гельмольд з Босау* (1120–1177) – монах, християнський місіонер, проповідник, один з найвідоміших хроністів XII ст. Близько 1156 р. посланий єпископом Герольдом проповідувати християнство серед слов'янських племен. Автор «Словянської хроніки» («Chronicon Slavorum»), в якій містяться описи звичаїв та політичних подій у західно-словянських племен венеців і ободриців в епоху переходу від язичництва до християнства, а також відомості про німецько-венедські відносини в період розселення німців за Ельбою. «Словянська хроніка» є продовженням твору Адама Бременського «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви».

¹¹ *Адам Бременський* або *Адам з Бремену* (перед 1050 р. – після 1081 р.) – північнонімецький хроніст. Посада каноніка Бременського кафедрального собору і місіонерська діяльність Бременської церкви дозволили йому збирати різноманітну інформацію про історію і географію північної Німеччини. Перебуваючи при дворі данського короля Свена II Естрідсена збирав інформацію про історію і географію Данії та скандинавських країн. Найвідоміша праця – «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» (бл. 1075) – цінне джерело для вивчення зовнішньої політики Володимира Святославича, Ярослава Мудрого та їхніх нащадків, міжнародних зв'язків Київської Русі в XI ст.

¹² *Брун Пилип Карлович* (1804–1880) – історик, археолог і перекладач. Закінчив Дерптський університет (1825), викладав у Вітебській гімназії (1830–1832). Професор Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету в Одесі, член Одеського товариства історії та старожитностей, Лігурійського товариства природничих наук у Генуї та Московського археологічного товариства. Автор праць з історичної географії Причорномор'я доби античності та середньовіччя.

¹³ *Джайхані, Абу Абдаллах Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Наср ал Джайхані* – географ, візир при дворі іранської династії Саманідів (X ст.), автор географічного трактату «Китаб ал-масалих ва-л-мамалик» (Книга шляхів і держав, 920-і рр.) – найавторитетнішого джерела інформації для середньовічних географів. Сам манускрипт був втрачений, проте зміст його відомий з цитат пізніших праць.

¹⁴ *Істахрі, аль-істахрі Абу Ісхак аль-Фарісі* (біля 850–934) – арабський географ, походив з іранської області Фарс. Мандрував по Середній, Південній і Західній Азії; відвідав, ймовірно, Північну Африку, Сицилію і Андалусію. Частина дослідників приписують йому авторство «Китаб ал-масалих ва-мамалик» (Книга шляхів і держав).

¹⁵ *Тершаковець Михайло* (1883–1978) – філолог, історик літератури, педагог. У 1902–1907 рр. навчався у Львівському та Віденському університетах. Дійсний член НТШ, професор Академічної гімназії у Львові (1906–1944), доцент української літератури Львівського університету ім. І. Франка (1940–1941). З 1944 р. – на еміграції, з 1949 р. – у Філадельфії (США). Досліджував літературне життя Галичини доби національного відродження, насамперед творчість фундатора «Руської Трійці» М. Пашкевича, літературу княжої доби («Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь (Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби)»).

¹⁶ *Карамзін Микола Михайлович* (1766–1826) – відомий російський історик-історіограф, письменник, поет, почесний член Санкт-Петербурзької Академії наук, редактор «Московского журнала» (1791–1792) та «Вестника Европы» (1802–1803),

автор однієї з перших узагальнюючих праць з історії Росії «Історія держави Російської» (т. 1–12, 1816–1829).

¹⁷ *Ламбін Микола Петрович* (? – 1882) – російський історик, дослідник літописів. Навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, був викладачем воєнних навчальних закладів, бібліотекарем Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук. Основні положення його неопублікованої фундаментальної праці «Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи» були викладені у низці статей в «Журнале Министерства народного просвещения», а саме: «О слепоте Якуна и его златотканной луде», «Источник летописного сказания о происхождении Руси», «Славяне на северном Черноморье» тощо.

¹⁸ *Юржевич Владислав Норбертович* (1818–1898) – археолог, філолог. Після захисту в 1847 р. магістерської дисертації на тему «De mundiciis veterum Graecorum et Romanorum» отримав звання ад'юнкт-професора грецької і римської мови. З 1858 р. працював на посаді професора Рішельєвського ліцею в Одесі, брав участь в одеському «Обществе истории и древностей», в якому був секретарем і віцепрезидентом. В 1866 р. написав докторську дисертацію на тему «De Jovis Lycæi natura cognominisque huius ratione». Досліджував історію генуезьких колоній у південному Причорномор'ї.

¹⁹ *Кунік Арист Аристович* (Ернст Едуард) (1814–1899) – російський історик, філолог, етнограф і нумізмат. Навчався в Берлінському університеті. В 1839 р. переїхав до Росії. В 1844 р. був обраний ад'юнктом Санкт-Петербурзької академії наук, в 1850 р. – екстраординарним академіком. Основні праці присвячені скандинаво-руським і візантійсько-руським відносинам, історії взаємовідносин Русі з тюркськими народами. Прихильник норманської теорії походження Київської Русі.

²⁰ *Мошин Володимир Олексійович* (1894–1987) – протоієрей, візантолог, славіст. Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, брав участь у Першій світовій війні. Влітку 1918 р. продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету і паралельно в Київському археологічному інституті. Емігрував до Югославії, де вчителював та займався науковою роботою. В 1947–1959 рр. – директор Архіву академії наук і мистецтв Хорватії, в 1967–1971 рр. – співробітник відділу опису слов'янських рукописів Народної бібліотеки Скоп'є, в 1970-ті рр. обраний академіком Македонської академії наук.

²¹ *Рашид ед-дін – Рашид ад-Дін Фазлуллах ібн Абу-ль-Хайр Алі Хамадані* (бл. 1247–1318) – перський державний діяч, лікар, вчений-енциклопедист, міністр держави Хулагуїдів (1298–1317). Автор історичної праці перською мовою «Збірник літописів» (Джамі' ат-таваріх), що є одним з найважливіших історичних джерел з історії Монгольської імперії та Ірану Хулагуїдів.

²² *Шеріф ед-дін – Шереф-ед-дін Алі Йезді*, перебував при дворі султана Шахруха (1405–1447 рр.) і його сина Ібрахім-султана. Після смерті Шахруха Шереф-ед-дін поселився в Тафті, біля Йезда, де помер в 1454 р. Його праці є найповнішим джерелом з історії походів хана Тимура.

²³ *Контаріні Амеросій* – венеціанський дипломат і письменник. У 1474 р. був посланий Венеціанською республікою через Польщу в Персію для об'єднання Персії, Росії і Польщі в боротьбі проти турків. Після повернення написав опис своєї подорожі «Viaggio de misier Ambrogio C., ambassador al gran-signore Ussum-Cassan, re di Persia», виданий у Венеції в 1487 р. і перекладений багатьма мовами. Праця містить цінні відомості про Іран, Росію, Україну, Польщу, Грузію, Азербайджан, Крим тощо.